

Латинка ПЕРОВИЋ*

ИДЕЈНА ПОДЛОГА СРПСКО-РУСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ ВЕЗА У XIX ВЕКУ

Позивом да пред њеним цењеним аудиторијем одржим предавање, Црногорска академија наука и умјетности ми је учинила велику част. Одговарајући на тај позив, одлучила сам да говорим о српско-руским револуционарним везама, из више разлога.

Прво – уз политичке, дипломатске, верске, војне и културне везе – везе између српских и руских револуционара у другој половини XIX века оставиле су најдубљи траг: у развоју друштвених идеја и доминантне идеологије у Србији модерног доба, као и у њеној политичкој култури. Не ради се само о пролазним утицајима већ о дубоком наслеђу.

Друго, српско-руске револуционарне везе нису проучаване у континуитету, иако он у стварној прошлости постоји. Истраживања су се, барем када је реч о српској историографији, ограничавала на боравак родоначелника идеје српског социјализма Светозара Марковића у Русији од пролећа 1866. до лета 1869. године. Тако су остале „недешифроване” везе са руским *народњашићвом* седамдесетих и осамдесетих година XIX века, иако су све три струје у оквиру њега: анархизам М. А. Бакуњина, прогресизам или постепеност П. Л. Лаврова, јакобинизам П. Н. Ткачова и С. Г. Нечајева – имале снажну резонанцу и међу Србима који су се школовали у Русији, и међу Србима који су, школујући се у Швајцарској, били у најтешњим идејним и организационим везама са тамошњом бројном руском револуционарном емиграцијом. То нарочито важи за везе српских револуционара са тајном терористичком организа-

---

* Др Латинка Перовић, историчар

цијом „Народна воља”, чији су представници, 1. марта 1881. године, убили цара Александра II, као и за везе „Младе Босне”, чији су припадници у Сарајеву, 29. јуна 1914. године, убили аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, са руским теоретичарем анархизма П. А. Кропоткином.

Треће, проучавање српско-руских револуционарних веза остало је на појавној равни. Наиме, српски револуционари били су, пре свега, заинтересовани за праксу, за средства борбе, а не за теорију. И руски револуционари тражили су то исто у Европи. Међутим, кроз то тражење се обликовала и једна теорија: теорија револуционарног народњаштва. Настала с обзиром на Европу, та је теорија била израз настојања да се европски пут развоја не понови. Она и представља идејну подлогу српско-руских револуционарних веза у другој половини XIX века.

Руска филозофија историје почиње са Петром Великим, иако нико није био свестан да она постоји. Додир са Европом изазвао је потребу за упоређивањем и отворио питање где Русија стоји према Европи: у техничком, научном и културном погледу. Кроз духовна струјања која су тиме била изазвана, обликовала се у току XIX века једна теорија револуције.

Појава декабриста (1825) довела је до преокрета у развоју мисли у Русији. Са њима је на историјску сцену Русије ступила идеја револуције, да је до краја XIX века не напусти. Њу није могла да уништи снажна реакција. Напротив, она је постала важно интелектуално исходиште за генерацију руске интелектуалне елите која се формирала тридесетих година. На ову су генерацију снажно деловали резултати природних и друштвених наука у Европи, посебно немачка филозофија и француски социјализам. У њој су се и кристалисала два различита одговора на питање којим путем треба да иде Русија. Почетком четрдесетих година дошло је и до формалне поделе руске интелигенције на два табора: *словенофиле* и *зайадњаке*. У средишту поделе био је однос према Европи. Спор између ова два табора кулминирао је 1847. године, али га је 1848. године прекинула револуција у Француској. Утицај *словенофиле* и *зайадњака* трајао је, међутим, много дуже. У суштини, у њиховом сукобу садржана је главна контроверза руске историје, која се обнављала на свим историјским размеђима Русије у XIX и XX веку, доказујући, увек изнова, да заправо никада није ни била превладана.

Са закашњењем од непуне три деценије, иста контроверза се јавља и у Србији. До поделе је дошло у малобројној српској интелигенцији око Устава од 1868, првог националног устава, али се ова подела јасно кристалисала тек деценију касније, после стицања државне независности 1878. године. На питање којим путем треба да крене млада независна држава, формулисана су такође два одговора. Један је потекао од оних представника интелигенције који су се школовали претежно у западноевропским земљама. Тежиште је стављено на развој српске државе по узору на европске државе, као модерне државе засноване на владавини права. Други одговор дали су припадници интелигенције који су се махом школовали у Русији или су у Швајцарској били у тесним везама са руском револуционарном емиграцијом. Њихов циљ је био развој *народне државе*, то јест сељачке државе, јер је њу и створио „гуњац и опанак”. По дефиницији, ова би се држава темељила на традиционалним установама српског народа: задрузи и општини. *Народна држава* би имала да обухвати и оне делове српског народа који су се налазили под Турском и Аустро-Угарском. Подела малобројне српске интелигенције, која се први пут манифестовала половином шездесетих година XIX века, на либерале, односно напредњаке – *зайадњаке* и социјалисте, односно радикале – *словенофиле* или тачније, да паразирам Херцена, *социјалистичке словенофиле*, обнављала се и у Србији на свим њеним историјским размеђима, да и у њој остане непревладана.

У Русији, која је каснила са реформама, што је постало нарочито драматично после њеног пораза у Кримском рату (1856), на принципима руског *мира* и општине, а под утицајем социјалистичких учења у Европи која су пројектовала социјалну револуцију, обликовала се шездесетих година идеологија непонављања западноевропског пута. Антикапиталистичка и антилиберална, ова идеологија је подразумевала скраћење путева развоја револуцијом. Мањина, коју чине критички мислеће личности, извршила би политичку револуцију у име народа или би радом у народу припремила народ да револуцију сам изврши. У сваком случају, револуционарна интелигенција је била главни чинилац револуције.

У аграрном и сиромашном српском народу, већи део његове интелигенције налазио је у идеологији непонављања западноевропског пута решење и за сопствени народ. Оно је омогућавало да се патријархални супстрат очува тако што ће принципи задруге бити

подигнути на ниво државе. Концепт *народне државе* био је, од почетка, у непомирљивом сукобу са концептом модерне државе засноване на владавини права, као што је концепт народне демократије био у непријатељском односу према идеји либералне демократије. Изван овог контекста, не може се разумети ни садржај српско-руских револуционарних веза у другој половини XIX века. У слабој либералној традицији, односно у доминантној антилибералној традицији, која се у различитим фазама различито називала: социјализам, радикализам, комунизам, огледа се поменута подела у српској интелигенцији. Односно, подела на *словенофиле* и *зайадњаке* у руској интелигенцији.

Словенофилство и *зайадњаштво* се разликују, али се и додирују: срећу се управо на схватању државе. За Кирјејевског, оснивача *словенофилства*, држава је у Русији настала органски, из *мира*, док је европска држава настала окупацијом и подјармљивањем других народа. Из чињенице да је *мир* темељна јединица руске државе, проистичу и друге разлике између Русије и Европе. Руско право настало је из народног уверења, док европско право потиче од римских владалаца и кулминира у спољашњем легализму и формализму. У Русији је имовина заједничка, у Европи – приватна. Руска породица је патријархална; родбинске везе спајају њене чланове у моралну јединицу, од које се органски створила општина и напоскон држава. Европска породица је индивидуална, егоистична и води еманципацији жене и деце. Русију репрезентују село и мужик, Европу – град и буржуј.

Идеал будућности Кирјејевски налази у прошлости. Његов месијанизам још није био националан, он га је налазио у врлинама и у апсолутности вере. Али, он говори о мисији Русије, која ће спасити Запад.

И за друге идеологе *словенофилства* главна разлика између Русије и Европе садржана је у схватању државе. Хомјаков је налазио да се читав живот људи и човечанства налази у религији, а исправан однос између религије и државе постоји само на Истоку. За Аксакова, Руси су „недржавни народ”. У једногласности скупштина *мира* и општине огледа се „унутрашња истина”, док се у европској држави огледа „спољашња истина”.

После реформи које је 1861. започео Александар II, *словенофилство* је формално престало да постоји. Оно је еволуирало у панславизам и уживало је подршку царске владе, која га је сматрала ин-

струментом своје спољне политике. Крајем шездесетих година, појавила се књига Н. Ј. Данилевског *Русија и Европа*, у којој је био разрађен програм руског панславизма уочи Источне кризе, у којој је „словенски тип” културе непомирљиво супротстављен западним културама.

Почетком седамдесетих година, јавља се идеја да Русија политичким и војним средствима убрза ослобођење Западних Словена, а „ново словенофилство” осамдесетих година отворено и јасно заговара окупљање Словена око Москве. На граници XIX и XX века, појмови *словенофил* и *словенофилство* постали су, за руску либералну штампу, синоними за национализам, шовинизам и монархизам. Суштина *словенофилства* „нових словенофила”, виђена у настојању да се „све и сви русифицирају”, и у проповеди формалистичког православља, које је називано „полицијском вером”.

Речи су мењале значење, али друштвена филозофија, у суштини филозофија религије, коју су већ 1845. заокружили идеолози *словенофилства*, надживела је своје творце. Њено наслеђе је препознатљиво и у идеологији руског револуционарног народњаштва која се обликовала шездесетих година XIX века.

Добри познаваоци савремене Русије налазе да се у њој, и на размеђу XX и XXI века, обновио стари сукоб између *словенофила* и *зайадњака*, и да је још жива интелектуална контроверза настала у првој половини XIX века. При том, они имају у виду да је *словенофилство*, од почетка, кохерентна филозофија историје утемељена у религији, док руско *зайадњаштво* то никад није било.

У ширем смислу, *зайадњаштво* је значило наставак Петрових реформи и европеизацију Русије. У ужем смислу, оно је везивано за идеје које су формулисане у сукобу са словенофилима. Танка граница која је делила руску интелигенцију везана је за религиозна, црквена и метафизичка питања. Западњаци су одбацивали црквено православље, док су га словенофили прихватили. Иако су се идеје руских западњака, који су сматрали да Русија не може да игнорише резултате науке у Европи, расипале по разним духовним струјањима у Русији XIX и XX века, они никад нису достигли дубину утицаја словенофила управо због своје некохерентности. Без напуштања оног поља на коме су се неизбежно сретали са словенофилима: народне државе, месијанизма и национализма, они, ни уз одбацивање црквеног православља, нису могли постићи кохерентност.

Из перспективе реакције која је у Европи завладала после револуције 1848. године, западњак Херцен је посумњао и у саму револуцију: „Ту револуцију води мањина, маса остаје непримијећена, и та мањина сама се изневјерава својим начелима, чим се докопа власти”. Али, и у Запад. Тада он и утире пут помирења са *словенофилима*: „Да, били смо противници. Имали смо једну љубав – и гледали смо као Јанус или као двоглави орао различитим правцима, док је у нама куцало исто срце”.

Херцен верује у руски *мир* због три елемента која су у њему садржана: право сваког појединца на земљиште, заједнички посед земљишта и самоуправа сеоске општине. Не постоји никакав општи закон по коме би Русија морала да иде. Тиме су у филозофском смислу постављене основе *руској социјализма*. Чернишевски је отишао даље: Русија не мора да прође пут којим су у свом развоју прошли западноевропски народи; а Ткачов је створио програм за акцију: политичка револуција коју врши мањина с циљем да узме власт и помоћу ње изврши социјалну револуцију.

Руски социјализам није био реакција на капитализам, већ начин да се капитализам прескочи, а да Русија достигне Европу. Како? Тако што ће се *зайадњаџи* окренути *словенофилима*. Пошто се разочарао у револуцију у Европи, Херцен је о сукобу *словенофила* и *зайадњаџа* писао: „Зар нема отвореног поља за помирење? А социјализам, који тако одлучно, тако дубоко дели Европу на два непријатељска тора – зар њега не признају словенофили као и ми? То је мост на коме можемо један другом пружити руку”. Принципи *руског мира* и општине, које су *зайадњаџи* делили са *словенофилима*, били су место њиховог сусрета, чији је резултат, по Херцену, било „социјалистичко словенофилство”.

Херцен је велику пажњу придавао словенским народима. Налазио је да су они веома сродни: „Под спољашњим слојем витешке, либералне и католичке Пољске; императорске, поробљене и византијске Русије; под демократском владом српског војводе; под бирократским јармом којим Аустрија угњетава Италију, Далмацију и Банат; под патријархалном влашћу Османлија и под благословом црногорског владике – живи народ, физички и етнографски истоветан”. У овом истородном словенском свету, Херцен је Русију сматрао „зрном кристализације, центром коме, у тежњи ка јединству, иде словенски свет, и то тим више што је Русија... јединствени део великог племена, који је уједињен у моћну и независну државу”.

Херцен је устајао против царског панславизма. Али то га у либералним и социјалистичким круговима у Европи, а ни у словенским народима, није ослобађало сумњичења за „социјалистички панславизам”. Његова одбрана није отклањала сумњу без остатка. Будуће јединство словенских народа, за Херцена, није било исто што и централизам. Он је говорио о савезу словенских народа заснованом на слободи и самосталности свих народа. Међутим, у том савезу централно место је припадало Русији, ван које „нема будућности за словенски свет; без Русије он се неће развити, он ће се распинути и биће уништен од германског елемента; постаће аустријски и изгубиће своју самосталност”.

Представници либералне мисли и заговорници модерне државе у Србији друге половине XIX века одбацивали су панславизам. Начело народности сударало се са *словенофилсјивом* које је имало у виду јединство Словена по крви и вери под окриљем руског орла. Такво словенофилство нашло је свој израз у „Посланици Србима из Москве” (1866), коју су потписали сви водећи словенофили. У „Посланици”, Срби су упозоравани на опрезан однос према Европи. Односно, на потребу да задрже старе обичаје и институције, посебно општину, која се, не случајно, сачувала само „у земљама православним”. У Србији је „Посланица” наишла на отпор заговорника модерне државе, у којој уместо обичаја владају закони, и идеала будућности која не би представљала обновљену прошлост. Словенско племе се разлаже, налазили су либерални појединци у Србији, делови тог племена, по њиховом мишљењу, имају различите историјске судбине, те у идеји државног јединства словенских народа „нема ничега сем реторичке лажи и заветне словенофилске тајне”.

Доминантне идеологије у Србији модерног доба треба посматрати у светлу помирења *зайадњака* са *словенофилима* у Русији. Српски социјализам у XIX веку представљао је патријархалан одговор на изазов модернизације. Задруга која одговара руском *миру* виђена је као нуклеус „српске цивилизације”. Под утицајем револуционарних учења у Русији шездесетих година, Светозар Марковић је у Србији утемељио идеје: народне државе, народне самоуправе и народне партије. Од тих идеја, које су и изражавале и учвршћивале патријархални супстрат, полазила је опозиција у Народној скупштини, која је представљала зачетак „народне партије”. Народна радикална странка, прва политичка странка у Србији, била је, по саморазумевању, народна партија. Концентрисана на очување социјал-

ног јединства и једногласности кроз задругу, и националног јединства кроз државу као велику задругу („србизам=социјализам”), Народна радикална странка је постала политички хегемон. Модерна држава и либерална демократија били су ферменти разлагања тог јединства, и зато су њихови носиоци третирани као непријатељи. Да се ослонац са револуционарне Русије помери ка Русији као средишту словенства, омогућило је управо помирење неконзистентног *зайадњашиџва* и конзистентног *словенофилсџва* у Русији.

„Ми верујемо”, писао је Никола Пашић крајем осамдесетих година XIX века, „чврсто и непоколебиво у славенску победу, у будућу славенску културу, у позив свевишњим назначени славенском народу да облагороди и ублажи егоистичну борбу западне културе, да доведе у склад и јединство културу са чистом православном хришћанском вером, којој хранилац и носилац (је) велики руски народ”.

И после стицања државне независности Србије, политички *credo* Николе Пашића је „Свесловенски савез под покровитељством и руковођењем императора и цара руског”. У великој империји, по Николи Пашићу, било је места и за мању српску империју: „Ми не кријемо да нам ласка, што видимо Србију, у тој будућој величанственој слици, у реду одмах иза Русије”. За то место Срби неће жалити труда „као што нису у прошлости пожалили ништа да очувају у својим срцима чисту православну веру и братска осећања а нису се дали ни турским варварством заштитити ни ласкавом, но пуном неправде западном културом обманути”.

Идеологије мењају форме, али не и садржај. На размеђи XIX и XX века, у Русији је обновљен спор између *словенофила* и *зайадњака*, и као увек, тај спор није у Србији остао без резонанце.